

БОЙОВИЙ МОЛОТ (*hache*) У РИЦАРСЬКИХ ТУРНІРНИХ ПОЄДИНКАХ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XV ст.

Володимир Гуцул

Анотація

УДК 94(4)«14»+796.86

Статтю присвячено західноєвропейській рицарській турнірній традиції першої половини XV ст. На матеріалі нараційних джерел та фехтувальних трактатів доби розглядається проблема використання у рицарському середовищі окремого типу древкової зброї: бойового молота, та впливу цієї зброї на перебіг та результат турнірних поєдинків.

Ключові слова: рицарство, турнір, древкова зброя.

Abstract

Volodymyr Hutsul

UDC 94(4)«14»+796.86

POLL-AXE (*hache*) IN CHIVALRIC SINGLE COMBATS IN WESTERN EUROPE IN THE EARLY 15 CENTURY

The article is devoted to the Western European chivalric tournament tradition in the early 15 century. The author study narrations and martial treaties, deals with problems of using a specific type of hafted weapon – poll-axe and it influences on conduct and results of formal chivalric combats on foot.

Keywords: chivalry, tournament, hafted weapon.

Йоган Хейзінга, вивчаючи «форми життєвого устрою і мислення» у Франції та Нідерландах XIV-XV ст., приклав чимало зусиль до дискредитації рицарського турніру – яскравого феномену елітарної культури «осені середньовіччя». Хейзінга вважав, що турнір у цей період (на відміну від часів «золотої доби рицарства, що нібито припадала на XII-XIII ст.) вже втратив будь який зв'язок з воєнною справою. Давніші *melee* та *boguorte* (колективні зіткнення рицарських загонів) і *joust* («джоста», індивідуальний таранний поєдинок армованих вершників на кушованих, тобто нерухомо затиснутих під паховою і утримуваних горизонтально списах) мало або нічим не різнилися від «правдивих» битв. Тоді як новомодна фора турнірного поєдинку – *pas d'armes* («збройне діяння») вироджувалася у безкровні костюмовані інсценізації [6, с. 103-108].

Певні резони у такого судження були. Доведеним фактом є те, що протягом XIV-XV ст. деякі турніри набували яскраво виражених театральних, ба, навіть карнавальних конотацій. Акції, де рицарі не лише билися за честь та трофеї, але і відтворювали епізоди романів про короля Артура, чи інші фікційні історії наче у театрі, давали привід сумніватися у бойовій ефективності учасників та поважності їх діянь. Екзотичні костюми,

детально прописані і з розмахом втілені дієства, що реконструювали літературні сюжети або моральні алегорії, врешті, впровадження затупленої зброї і обмежуючих свободу маневру бар'єрів, які заради більшої безпеки розділяли учасників [4, с. 193-220] інтерпретувалися Хейзінгою як ознаки повного відриву турніру від актуальної воєнної справи і перетворення його на ескапістську розвагу, що культивувала архаїчні і неефективні практики [16, с. 64-65].

Турнір протягом своєї історії плавно еволюціонував від безкомпромісного рейтингового збройного змагання, в бік символічної комунікаційної практики, в межах якої представники воєнних еліт культивували рицарську традицію, проте намагалися мінімізувати летальні ризики під час збройних зіткнень. Проте, як зазначив Малькольм Вейл, якщо видовищний бекграунд, чіткі правила і затуплена зброя свідчать про занепад турнірної традиції і її відрив від воєнної справи, то ознаки такого декадансу з'являються вже в XIII ст. [16, с. 68-71]. Анонімний автор віршованої біографії «найкращого рицаря в світі» Вільяма Маршала (1146-1219), створеної невдовзі по його смерті, скаржився на те що «життя мандрівних рицарів, котрі колись добували собі на турнірах статки, коней, зброю та землі тепер обернулося на неволю, турніри заборонено і замінено у незагрозливі і регульовані правилами ігри» [7, с. 98]. Екстравагантні «перформенси» Ульріха фон Ліхтенштейна, що мандрував у пошуках рицарських пригод перебраним в костюм Афродіти, викликаючи на поединки кожного бажаного рицаря, відбувалися в 1240 рр. Вони можуть сигналізувати про початок таких трансформацій. Втім, на 1274 р. припадає так звана «маленької війна під Шаломом», де турнір, до якого місцевий граф запросив англійського короля Едуарда I, перетік у безкомпромісне бойове зіткнення із вбитими та пораненими. Формальною причиною до кровопролиття став «нерицарський» борцівський прийом, який у загальному *melee* невдало застосував граф Шалону аби висадити Едуарда з сідла [14, с. 85].

Врешті, Малькольм Вейл прямо поставив питання: чи турніри не були просто с'як так завуальованою за допомогою літературних алюзій фракційною боротьбою і проявами «файди», котрі з плином часу набували все вибагливіших форм [16, с. 87]. Цим би добре пояснювалася послідовна неприязнь церкви до таких шляхетських розваг, а ще краще відомий випадок, котрий трапився 1169 р. на турнірі між французами та фламандцями. Тоді рицарський вчинок молодого Балдуїна графа Ено, котрий приєднався до французької партії через її малу чисельність, так розлютив його дядька Філіпа графа Фландрського, «що той рушив на племінника в атаку, а за ним наступали його піхотинці ніби це була справжня війна» [10, с. 85-86].

Карнавальність була однією з причин привабливості турніру, проте знавала поважної нагани від критиків рицарства. Втім, пишність турнірів, де основною чеснотою була не лише хоробрість (*virtues*) але і щедрість (*largess*) мусила служити потужним мотиваційним чинником для заохочення еліт до коштовних інвестицій у рицарську мілітарну технологію. А що остання не втрачала ефективності свідчить постійна наявність рицарської кінноти в усіх без винятку західних арміях XV ст., в тому числі у загонах італійських кондотьєрів. Ці підприємці від війни навряд чи працювали б із безнадійно застарілими трендами вже тому, що їх було б неможливо продати наймачам.

В XV ст. турніри далеко не повністю втратили основні принади, що притягували людей зброї – ризик, небезпеку та азарт рукопашного зіткнення. Регулярно «за бар'єрами» гинули поважні персони. В 1446 р. під час джости при дворі Карла VII Валуа у Нансі, (від таранного удару спису, що пробив кірасу і зламався в тілі) загинув Луї де Бюей рідний брат адмірала Франції і відомого «воєнного мемуариста» доби Жана де Бюея. Саме цією трагедією може пояснюватися послідовна неприязнь адмірала до таких рицарських розваг. В пишному костюмованому «Турнірі золотого дерева» що відбувався 1468 р. у Брюгге, у бою з герцогом Конте був поранений та обеззброєний Філіп де Пуатьє. Мемуарист Олів'є де Ла Марш зазначає що це була «мирна джоста» і ніхто не очікував такого випадку. В 1470 р. в Лібурні у джості був убитий Гастон, син графа де Фуа [16, с. 71].

Паралельно із традицією бучних «збройних діянь» протягом XIV-XV ст. розвинувся інший звичай – влаштовувати індивідуальні або колективні «зіткнення *à outrance*, які відбувалися за «правилами війни», що означало ужиття бойової зброї і застосування бойового захисного обладунку. Летальний кінець або серйозні поранення постійно траплялися у таких поєдинках, які загалом відбувалися як акції детерміновані персональною чи національною ворожнечею. Термін позначає також номенклатуру озброєння яке вживалася у таких зіткненнях... І хоча в основі традиції лежали прикордонні зіткнення під час війни, в цей час там почав з'являтися придворний лоск.» [5, с. 125, 212].

Такі турнірні практики динамічно реагували на зміни в мілітарних трендах. Найкращим тому прикладом служить включення пішого бою до турнірних програм синхронно із впровадженням його у рицарську воєнну тактику. Якщо вірити мініатюрам Манесського кодексу, піший поєдинок армованих рицарів вже на початку XIV ст. був почесним змаганням, до якого можна було вдатися на очах у дам – річ не чувана ще століттям раніше. На початку XV ст. піші бої впевнено ввійшли до програми турнірних

змагань, в тому числі і до стилізованих *pas d'armes* – це було прямою і ефективною відповіддю рицарства на розповсюдження пішого бою на битевних полях почерез новопосталі піші формації що складалися з нешляхетних комбатантів. В таких турнірних боях великої популярності набув тип древкової зброї, що французькою позначався терміном *hache* (*azza* – італійською, *axe* – англійською) що у буквальному перекладі означає – «сокира». Проте *hache* не мала січного леза і представляла собою комбінацію молота, чекана та списа, Предмет через свої розміри (від 1 до 2 м), ваги (1-1,5 кг) і, що головне, балансу зміщеного до робочої частини, призначався для застосування виключно у пішому строю.

Предметом вивчення у даній статті стануть два турнірних піших зіткнення із застосуванням *hache*. На конкретних прикладах: (поєдинок Річарда Бошампа графа Варвіка (1382-1439) із Пандольфо Малатестою (1370-1427) у Вероні (1408 р.) та колективне зіткненні бургундських та шотландських рицарів із участю відомого турнірного бійця Жака де Лалена (1421-1453) у Стерлінгу (1444 р.) ми спробуємо з'ясувати ступінь летальності піших турнірних зіткнень в першій половині XV ст., та визначити бойову ефективність застосованих там технік. Такі сюжети мають видатне значення для розуміння військової справи та елітарної культури доби пізнього Середньовіччя і, на жаль, залишаються практично не висвітленими у вітчизняній медієвістиці.

Для вирішення поставленої проблем автор проаналізував автентичні нарації про згадані поєдинки, що містяться:

а) в ілюстрованій біографії Річарда Бошампа, озаглавленій як «Зерцало народження, життя та смерті Річарда Бошампа графа Варвіка» [13]; Актуальні дослідження стверджують що цей незавершений манускрипт був створений в останній чверті XV ст., перед 1484 р. для молодого принца Едуарда Йорка (1470-1483) і був призначений для його освітніх потреб. Через передчасну смерть принца і зміну династії в Англійському королівстві відпала потреба у завершенні роботи.

б) анонімній біографії Жака де Лалена, створеній невдовзі по його загибелі, текст певний час приписувався різним авторам - бургундському хроністу Жоржу Шателену і (1404-1475), та бургундському ж придворному і воєначальнику Олів'є де Ла Маршу (1425-1502) [11]. Нещодавно дослідники дійшли певного консенсусу – вважається, що текст скомпонував біля 1470 року один з бургундських герольдів [1; 65, 70-72].

с) мемуарах вищезгаданого Олів'є де Ла Марша, сучасника і доброго знайомого Жака де Лалена [12].

Надзвичайно помічними для розуміння численних турнірних описів вміщених у вищезгадані тексти є фехтувальні трактати кінця XIV-XV ст.,

котрі дають рекомендації турнірним бійцям. Одним таким трактатом є «Квітка битви» Фіоре деї Лібері да Примаріаччо, нащадка рицарської родини, що мешкала на північно-східному італо-імперському кордоні. Він мав знайомства як серед відомих кондотьєрів, так і найвищих аристократів (що помітно вже з присвяти "Квітки битви" маркізу Ніколо д'Есте) і багатьох з них навчав. Сам майстер згадує серед своїх учнів та їх противників німців та французів (в тому числі і легендарного бійця свого часу Жана де Менгра маршала Бусіко). Він добре знався на звичаях турнірних поєдинків, котрі називав «боєм за бар'єрами» (*combatte in Sbarra*). Трактат, датований першою-другою декадою XV ст., представляє нам рицарські бойові практики актуальні на останню третину XIV ст. – перші декади XV ст. що включали боротьбу без зброї, бій з кинджалом, бойовим молотом (*azza*), списом та довгим мечем без обладунку, бій у латах з цією ж зброєю, боротьбу без зброї верхи, кінний бій із залученням того ж арсеналу, а також таранний поєдинок на кушованих списах. Трактат побудований на принципі демонстрації певного бойового прийому та відповідного йому контрприйому, котрі подані у послідовних ілюстраціях [9].

Другим трактатом є анонімний текст бургундського походження «*La Doctrine et l'industrie du noble jeu de la hache et la maniere de battaillier*» (у вільному перекладі – «Теорія та практика шляхетного вправління з сокирою та спосіб, як нею воювати»). В літературі предмету цей текст побутує під скороченою назвою *Le Jeu de la Hache*. Він датований 1420-ми рр. і являє собою анонімну інструкцію до пішого турнірного поєдинку комбатантів у латних обладунках озброєних *hache*. Трактат докладно описує конструкцію цієї зброї. Робоча частина *hache* складалася з багатьох деталей: молот автор трактату називає *mail*, який мав замість обуху вигнутий і заточений гак *bec de faucon*, буквально «дзьоб сокола». Молот насаджувався на верхню частину держака, і часто додатково кріпився до нього наскрізним штифтом, що мав гострі кінці, що виступали по обидва боки робочої частини зброї і утворювали так званий *la croix* – «хрест». Держак закінчувався металевим, списеподібним вістряем – *dague* або *point* (на позначення цієї деталі автор трактату користується лише першим терміном, натомість Олів'є де Ла Марш та анонімний біограф Жака де Лалена вживають обидва). Нижня частина держака так само закінчувалася металевим вістряем, але субтильнішим – *queue* [3, с. 113-128].

Цій зброї у своїх трактатах присвятили увагу два інших відомих фехтувальних майстра XV ст. – шваб Ганс Тальхоффер та італієць Філіпо Ваді.

Непересічна на свій час фігура «рицарського світу» Річард Бошамп граф Варвік бився з ужитком *axe* з відомим кондотьєром Пандольфо Малатестею

Рис. 1. Бій Річарда Бошампа з Пандольфо Малатестю // Мініатюра із *Pageant of the Birth, Life and Death of Richard Beauchamp Earl of Warwick K.G. 1389-1439*, 1914. London: Longmans Green And Co, p. XIV [7b].

мали почати з джости (*Just*), далі зійтися із сокирами (*axes*), потім з короткими мечами (*arming swerdes*) і наостанок з відточеними кинджалами (*sharpe daggers*). На визначене місце у визначений день зібралася вся округа, прибув і сер Пандольфо, а перед ним несли дев'ять списів. Після того як потреба із списками була щасливо завершена, вони зійшлися із сокирами і якби пан Галеото невдовзі не викрикнув «мир» [тобто припинив бій – В. Г.], сер Пандольфо, небезпечно поранений у ліве плече, без сумніву загинув би на бойовиську.» [13, с. XIII [7] – XIV [7b]].

Цьому бою у «Зеркалі» присвячена окрема мініатюра. Її автор зафіксував момент поранення Пандольфо Малатести в ліве плече гаком *axe*, і червоним позначив фонтан крові що бризнула з рани. Уламки списів на бойовиську, коні на поводі у зброєносців, мечі у них в руках і кинджали при боці у комбатантів чітко передають програму і обставини поединку. Датування мініатюри до біографії графа Варвіка періодом між 1475-та 1484 рр., загалом не викликає сумніву у спеціалістів, проте озброєння зображене там не різниться кардинально від того що побутувало у рицарському середовищі за життя графа. Бацинети із опуклими забралами, і виразними бево-

(1370-1427) сеньйором Фано з ініціативи останнього у Вероні в 1408 р. Поединок графа описано у ілюстрованій біографії цього воїна, мандрівника, політика і вірного слуги династії Ланкастерів.

«Невдовзі після подорожі сера Річарда із Франції в Ломбардію прибув герольд від сера Пандольфо Малатести або Молота... з викликом вчинити з ним певні збройні діяння у Вероні визначеного дня, встановленого орденом Підв'язки. Цей виклик був вчинений у присутності пана Галеото Мантуанського, і сер Річард його із задоволенням прийняв. Здійснивши прощу до Риму, він повернувся до Верони, де він і його противник, сер Пандольфо,

рома, тонлети або кулети [*tonlet/coulet*: частина обладунку, що являє собою латну спідницю із кількох горизонтальних пластин, що опоясують таз – В. Г.], кольчуга одягнута під тонлет, латні рукавиці з коротким розтрубом, помітні, наприклад, на мініатюрах французького манускрипту так званої *Bible Historiale*, датованої 1415 р. *Axe*, зображена на мініатюрі з життєпису графа Варвіка, пропорціями та конструкцією подібна до *azza* з трактату Фіоре, щоправда, з деякими варіаціями: молот у неї не монолітний а поділений на чотири секції подібно до так званого «коронеля» – вістря турнірного спису.

В першій половині 1990-х муміфіковане тіло Пандольфо Малатести було ексгумовано з поховання у Фано і досліджено італійськими патологоанатомами. Пандольфо був високим мускулистим чоловіком, на скелеті котрого тривале вояцьке життя залишило виразні сліди. Дослідники діагностували важкий суглобово-судинний артрит у області ключиць і грудної клітки (наслідки перманентних травм та струсів від таранних ударів спису в кірасу) специфічну деформацію хребців (від постійного носіння обладунку), збільшення кісткової маси правої руки (певно від безперервних фехтувальних тренувань) та великий круглий шрам на правому стегні від проникаючої рани. Дослідження повністю підтвердили його реноме небезпечного бійця і ушавленого кондотьєра.

Так званій «сокирі», (*axe/azza*), у «Квітці битви» Фіоре деї Лібері, трактаті хронологічно і географічно близькому події, присвячено достатньо місця аби скласти уяву про техніки використання цієї зброї.

Перед тим, об'єктивності заради, варто зауважити що авторитетний дослідник ренесансових бойових мистецтв Сідні Енглоу невисоко цинив бойову ефективність *hache* як і «боїв за бар'єрами» із його застосуванням в цілому для мілітарної підготовки рицарства. По-перше, він вважав її погано збалансованою. По-друге, «її неефективність посвідчена багатьма повідомленнями про рицарські бої в XV ст., де комбатанти товкли нею один одного немилосердно, зминаючи, пробиваючи, а то і відбиваючи частини

Рис. 2. Комбатанти у латах // Morgan M.394 *Bible Historiale*, circa 1415, Morgan Library & Museum, New York (NY).

обладунків один одного, проте врешті залишалися неушкодженими, ба, навіть не втрачали дихання. Це говорить про те, що обладунок був ефективним, а сокира – ні» [2, с. 150].

Фіоре деї Лібері, котрий бачив такі бої на власні очі і, певно, брав у них участь, був дещо іншої думки. Найефективнішим і то летальним прийомом Фіоре вважає замаховий вертикальний шоковий удар молотом в голову. Проте, як слушно зауважив Сідні Енглоу, дворучні замахові удари в голову завдані верхньою робочою частиною сокири чи то молотом чи то гаком, були добре помітними, легко надавалися до парировання, а тому не викликали захоплення у таких спеціалістів як автор *Le Jeu de la Hache* [3, с. 115]. Так і Фіоре рекомендує швидкі колольні удари вістрям та втоком і бокові шоківі удари в голову [9, арк. 36]. На випадок коли одному з комбатантів вдалося древком своєї зброї відбити або притиснути зброю противника до землі Фіоре теж має кілька дієвих порад. Наприклад, скоротити дистанцію, засунути древко своєї зброї між ноги противнику, закрити йому вільною рукою зорову щілину і коли той спробує вивернутися, (а для того аби звільнити обзор комбатанту в бацинеті необхідно були рухати усім тілом, а не лише головою), звалити його на землю, користуючись древком своєї зброї як важелем. Або ж наступити на зброю противника ногою, і ударити його в лице *dague*. Якщо ж шолом противника обладнаний надійним забралом, перед ударом варто підняти його вільною рукою, а вже потім встромляти у відкрите лице сталевий шип [9, арк. 39 зв]. Тому із спостереженням Сідні Енглоу про те що в таких зіткненнях захисний обладунок був надійніший аніж *hache* можна погодитися лише частково. Взагалі, борцівські захвати, удари ногами в коліно і пах та інші брудні трюки, котрі Фіоре радить комбінувати із застосуванням шляхетної білої зброї, наглядно демонструють, що в середньовічному фехтуванні як і в рицарських поєдинках, навіть турнірних, було мало елегантності. Так само і результат поєдинку Бошампа з Малатестою підважує висновки Сідні Енглоу. Пандольфо був поранений небезпечно, і як можна висувати із мініатюри, саме замаховим вертикальним ударом, достатньо потужним аби проломити лати.

Якщо бій у Вероні був приватною ініціативою двох відомих рицарів, то піший поєдинок між шотландцями та бургундцями у Стерлінгу, котрий відбувся 25 лютого 1449 р. в присутності шотландського короля Якова II Стюарта (1430-1460) мав дещо складніше політичне підґрунтя. Тоді з Бургундії прибув легендарний турнірний боець свого часу Жак де Лален, разом із своїм дядьком Симоном де Лаленом та бретонським зброєносцем Ерве де Меріадетом. Вони мали битися із найвищими представниками клану Чорних Дугласів.

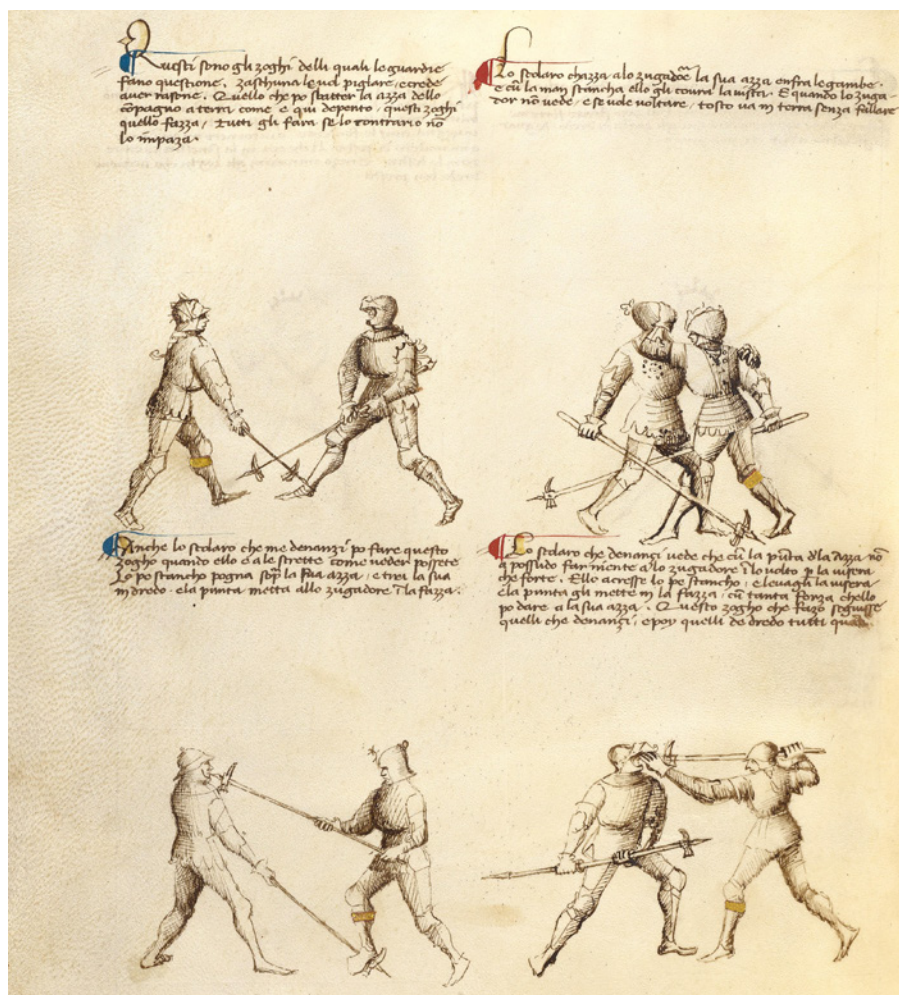

Рис. 3-4. Мініатюри,
що ілюструють
застосування аzza із
трактату *Fiore dei*
Liberi // Ms. Ludwig XV
13, *Il Fior di Battaglia par*
Fiore Furlan dei Liberi da
Premariacco, North Italy,
1410 -1420, f. J. Paul
Getty Museum, Los
Angeles, CA.

Клан Чорних Дугласів грав в цей час чи не головну роль при шотландському дворі, проте у короля Якова II були з кланом свої рахунки і то настільки поважні, що врешті він особисто зарівав ножем голову клану графа Вільяма Дугласа під час обіду в лютому 1452 р. коли той відмовився на його вимогу зрушити союз із кланом Макдональдів. Причини цього вбивства могли критися в часах малолітства короля. В кінці лютого 1440 р. на королівське слово до двору був запрошений тодішній голова клану Дугласів двоюрідний брат зарізаного королівською рукою Вільяма, шістнадцятирічний граф Дуглас разом з десятирічним братом Девідом. Обидва вони були убиті під час так званого «Чорного обіду» на вимогу лорда-канцлера Вільяма Крічтона, попри розпачливий спротив збезчещеного таким чином короля. Основна вигода від цього кривавого діла як і влада у клані дісталася голові молодшої гілки роду Джеймсу, та його сину Вільяму в подальшому убитого королем, на котрих і лягла основна підозра у таємній організації злочину проти родичів. Ця боротьба монарха із Чорними Дугласами врешті закінчилася розгромом клану. Хоча в 1449 р. антагонізм ще не був явним і Дугласи мали міцні позиції при дворі і вважалися покровителями шотландського рицарства, за парадним фасадом взірцевого рицарського діяння відбувалася напружена політична боротьба [6, с. 163-165].

Формальним приводом для бою послужив виклик 1448 р. Жака де Лалена, Джеймсу Дугласу, рідному брату голови клану. Наступного року Жак де Лален прибув у Шотландію морем, разом із своїми компаньйонами.

Звіти про поєдинок – і то в стилі доброго спортивного репортажу – залишили компетентні в рицарській професії хроністи: Олів'є де ла Марш у своїх мемуарах та автор літературної біографії Жака де Лалена. Проте це був небезпечний спорт і драматизму йому додавало те, що він мав проходити як *une bataille à outrance*, тобто із застосуванням летальної, бойової зброї: спису, сокири, меча та кинджала (*de lance, de hache, d'espée et de dague*) [11, с. 173]. Згідно умов, учасники мали право допомагати один одному за бажанням і потребою, проте Жак де Лален наполегливо просив своїх товаришів не робити цього для нього аби не склалося важення що він запросив їх із собою через невпевненість у власних силах. За своїм постійним звичаєм, де Лален ввійшов у бар'єри у відкритому шоломі. Відсутність забрала загрожувала фатальними наслідками від першого ж пропущеного удару в обличчя, проте забезпечувала кращий обзір і вільне дихання – речі критично важливі в рукопашній. Проти Жака де Лалена вийшов Джеймс Дуглас, брат голови клану, проти Симона де Лалена – Джон Росс з Хокхеду, а Ерве де Меріадету дістався інший Джеймс Дуглас, з Ралстоуну, віддалений родич графа Вільяма. [15, с. 206-207]

Бургундці відмовилися від використання списів, і одразу після сигналу до початку бою позбулись їх, відкинувши за спину. Ла Марш повідомляє що така тактика себе виправдала.

Шотландець намагався вцілити в Ерве де Меріадета ударом списа, але Ерве відбив його на бік *quene* сокири таким чином що спис вилетів з рук шотландця, котрий не встиг навіть відчепити сокиру, як Меріадет блискавично наскочив на нього і кидком відправив на землю. Меріадет відійшов аби дати шотландцю піднятися, а той, оскільки був швидкий, легкий і хоробрий, підхопився швидко і набіг вдруге на названого Меріадета, котрий був одним з найбільш грізних зброєносців свого часу, сильним, холоднокровним і спритним як із зброєю так і в борцівських прийомах, зустрів шотландця спокійно з великою пильністю і атакував в свою чергу і завдав йому такого сильного удару своєю сокирою, що знов збив шотландця з ніг, а коли той почав підніматися, коліном та рукою притис того до землі [12, с. 108].

Те, наскільки сутичка Жака де Лалена з Джеймсом Дугласом була запеклою і динамічною як для поєдинку за бар'єрами, лише підсилює враження про те що ставки у цій рицарській грі були високі. Обидва бійці чи не одразу перейшли від фехтувальних прийомів до борцівських і таким чином позбавили один одного навзаєм майже всієї зброї. Як пише біограф, Джеймс Дуглас залишився лише з кинджалом, котрим намагався ударити Жака де Лалена у відкрите обличчя, бургундцю довелося відкинути сокиру і тримати шотландця на певній відстані схопившись лівицею за забрало шолома і закривши пальцями прорізи для очей. «В той час мессір Жак дістав правою рукою меч, котрий був тонким естоком [меч із гранчастим, або квадратним в перетині клинком позбавленим ріжучих лез – В. Г.], і схопився за клинок ближче до вістря, таким чином перетворивши есток на кинджал, оскільки невідомо як втратив свій власний, і пробував цим мечем пробити долоню мессіра Джеймса, якою той схопився за його *bavière* і таким чином звільнитися, але есток вислизнув з його руки і він залишився зовсім без зброї» [11, с. 175-176]. В описі подальших дій біографія Жака де Лалена і мемуари де ла Марша дещо різняться. Біограф пише, що мессір Жак обома руками вхопив Дугласа за бацинет (текст не дає точної вказівки за яку саме його частину) «і потягнув його туди де сидів король і два рази піднімав його у повітря аби кинути на землю». Шотландець втрачав дихання оскільки на відміну від Жака де Лалена, мав закрите забрало. В цей момент король зупинив поєдинок кинувши жезл на бойовисько [11, с. 176)].

Олів'є де Ла Маш повідомляє таке. «Два рицарі – Джеймс Дуглас та Жак де Лален нападали один на одного так потужно і боролися так завзято що скоро ні в кого з них не залишилося зброї, за виключенням кинджала, ко-

трий тримав шотландець, сір Жак вхопив його за руку із зброєю ближче до зап'ястку, а другою нижче ліктя тому той не міг скористатися своїм кинджалом і в такій позиції вони боролися і тягали один одного навколо бар'єрів і це продовжувалося довгий час» [12, с. 107-108].

Як би там не було, беззбройний Жак де Лален знаходився в небезпечному становищі через своє відкрите обличчя, куди намагався вцілити Дуглас, і король, певно, рятував його від смертельної небезпеки. З повідомлення де ла Марша випливає, що в момент зупинки бою зброносець Ерве заваливши свого противника втретє... незважаючи на прохання мессіра Жака... помітивши як борються два рицаря, поспішив названому мессіру Жаку на допомогу але король Шотландії в цей час кинув свого жезла аби розділити противників і таким чином звільнив Меріадета від приємності допомогти своїм компаньйонам у цій битві [12, с. 109].

Натомість біограф Жака де Лалена пише про те, що Джеймс Дуглас піднявся на ноги втретє і то з сокирою в руці, тому Меріадет мусив повернутися до нього і королівська воля застала противників в запеклій борні.

Поединок Симона де Лалена з Джоном Россом відбувався таким чином.

Сір Симон де Лален і шотландський рицар були двома потужними бійцями і не було сумніву у їх вправності у бою сокирами і як належить двом шляхетним і стійким рицарям, вони випробовували один одного і небагато пройшло часу як вони погнули забрала своїх басинетів і обладунки, пошкодили зброю ударами які завдавали один одному, але в бою не поступався ніхто [12, с. 108]. Біограф Жака де Лалена додає кілька цікавих подробиць про те як Симон, досвідчений і вже немолодий боєць у глухому захисті чекав слушного моменту коли його противник втомиться і втратить дихання аби перейти у контратаку, а потім напав на нього завдаючи колольних ударів в забрало верхнім і нижнім вістрям древка своєї сокири [11, с. 177].

У трактаті «*Le Jeu de la Hache*» подібні прийоми згадуються часто. «Якщо противник пробує ударити вас в коліно, ви повинні ступити вперед до вашого противника з правого боку, тримаючи *queise* вашої сокири між своїм коліном і сокирою противника. Своім *queise* ви повинні вирвати сокиру з його рук, завдавши доброго зворотного удару по перехрестю (*croix*) його сокири Якщо вам це не вдалося, наблизьтесь до нього ще на крок і бийте в обличчя своїм *dague*».

Номенклатура бойового озброєння обраного для бою, а також санкція на допомогу бійців один одному, прямо вказують: організатори сприймали цей поединок набагато поважніше за театралізовану розвагу аристократів. Безкомпромісність зіткнення, колольні удари відточеною зброєю, що із холодним розрахунком завдавалися у найуразливіші місця (отвори забра-

ла, внутрішня сторона латної рукавиці, відкрите обличчя) так само свідчать про те, що бійці ввійшли за бар'єри із серйозними намірами і вловлювали поважність ситуації.

Не менш драматично проходили два інших поєдинки де Жак де Лален використовував *hache*. Один з них відбувся в іспанському місті Вальядолід у присутності короля Кастилії у 1448 року. Противником бургундця був тамтешній боєць Дієго де Гусман. Інший – 1449 року у Брюгге, в присутності герцога Бургундського, з певним англійським сквайром Томасом.

Опис бою з Дієго де Гусманом міститься лише у біографії Жака де Лалена (Олів'є де Ла Марш нічого не повідомляє нам про нього).

«Перехрестившись, сір Жак де Лален вийшов із свого намету, перекинув сокиру з лівої руки у праву ... поклонився королю та королеві. Дієго де Гусман, із опущеним забралом на своєму бацинеті, наближався до нього. Сір Жак, маючи підняте забрало, зблизився із своїм противником. Вони почали побивати один одного сокирами, завдаючи таких страшних ударів, що іскри відлітали від їх сяючих полірованих обладунків... Сір Жак, поцінивши запал суперника, обернув знизу догори вістря (*la pointe*) своєї сокири і завдав Дієго нею один за одним три удари через зорову щілину, таким чином що поранив його в обличчя тричі. Сір Жак все ще тримав своє забрало піднятим. Перший удар потрапив Дієго у ліву брову, другий – в чоло з правого боку, а третій – вище правої брови. Після цього бій не тривав довго, скоро як Дієго впустив сокиру під час атаки сіра Жака. Зауваживши себе без зброї він проворно кинувся вперед з простягнутими до сіра Жака руками аби схопити його і винести за межі бар'єрів, чим він похвалявся два місяці перед тим. Проте сір Жак відчитав його наміри і аби той не наблизився, він напружив ліву руку і відштовхнув Дієго кулаком назад, одночасно випустивши свою сокиру і схопившись за меч... Саме в цей момент король кинув на бойовисько свій жезл, припинивши таким чином поєдинок.» [11, с. 138-139].

«Хроніка королів Кастилії», де теж згадано цей поєдинок, уточнює деталі, але не в такий компліментарний для бургундського рицаря спосіб. Хроніка дипломатично пояснює, що тричі пробитий бацинет іспанця належав раніше іншому відомому бійцю Хуану де Мерло, а забрало було виготовлене із м'якого, погано загартованого заліза. Хуан де Мерло 1435 р. брав участь у подібному поєдинку у присутності Бургундського герцога Філіпа Доброго, де бився, до речі, з відкритим забралом [5, с. 128]. Хроніка подає іншу версію продовження бою. Дієго де Гусман майже осліп від сильної кровотечі з ран на лобі, тому кинув свою сокиру, вирвав Лалену тому з рук і захопив його за шию і оскільки був більший та сильніший, то певно викинув би бургундця за бар'єри, якби король не зупинив поєдинок [5, с. 128-130].

Однозначна вказівка джерел на те, як Жак де Лален *pointe* своєї сокири тричі пробив забрало противника, поранивши його та викликавши сильну кровотечу, змушує ще раз засумніватися у твердженні Сідні Енглоу «що обладунки були ефективні, а сокира ні».

Драматичним був і наступний поєдинок Жака де Лалена із англійським сквайром Томасом (родового імені джерела не подають). Останній прибув 1449 р. у Брюгге із власною зброєю, *hache*, котра крім молота і надзвичайно довгого і великого вістря мала ще і січну частину, власне сокиру, довгу і гостро заточену (*et estoit celle hache à taillant et à martel et à longue et large dague devant : sy estoit le taillant d'icelle hache long et aigu*), а крім того ще і круглу гарду для захисту руки (*rondelle pour la garde de la main*) на держаку, котрий закінчувався коротким вістрям (*d'une courte dague*). Крім того англійський зброєносець мав меча при боці. Натомість Жак де Лален мав довгу сокиру *hache*, з верхнім та нижнім міцним вістрям, сокира мала з однієї сторони круглий молот, розділений на три ромбовидні кінці, а з іншої кривий гак (*une longue hache à poincte dessus, et de ung costé ung bec que on dit de faulcon, et de l'autre un mail rond, à trois pointes de diamant, et au dessoubz de la hache une bonne forte dague*). Це була єдина зачіпна зброя, яку сір Жак взяв на бойовисько, за своєю звичкою він вийшов у круглому салаті (*sallade de guerre toute ronde / sans gorgerin et sans bavière*), котрий «залишав обличчя та шию відкритими на всі боки», тоді як англієць мав на собі великий бацинет із бевором і закритим забралом (*grand bassinet à bavière et visière fermée*).

Бій почався з того що сір Жак ударив англійця в забрало втоком своєї сокири, проте не пробив його, натомість англієць інтенсивно атакував усіма робочими частинами своєї зброї відкрите обличчя сіра Жака. Той, відбивши перший напад перейшов у контратаку, завдаючи потужних замахових ударів молотом по бацинету англійця. Той ледве встигав захищатися. Проте, як зауважив анонімний біограф Жака де Лалена, «пані Фортуна в одного забирає, а іншому дає». Коли сір Жак завдавав чергового удару аби пробити забрало противнику, той відповів ударом верхнього вістря, «яке було надзвичайно довгим і гострим» таким чином, що пробив ним ліву руку сіра Жака між латною рукавицею та налокітником. Вістря перерізало вену. Сір Жак, бажаючи продовжувати бій, «взяв сокиру під ліве плече як це роблять жінки з веретеном» і оперуючи зброєю правицею, успішно відбивав удари, котрі завдав йому англійський сквайр «як вістрям так і молотом», продовжуючи цілитися в обличчя. Сір Жак був у неабиякій небезпеці, «кров витікала йому з тіла», проте герцог Бургундський не зупиняв поєдинок, оскільки все ще сподівався на перемогу свого бійця. І не даремно. Розуміючи що разом із кров'ю вен спливають і його сили, Жак де Лален зважився на відчай-

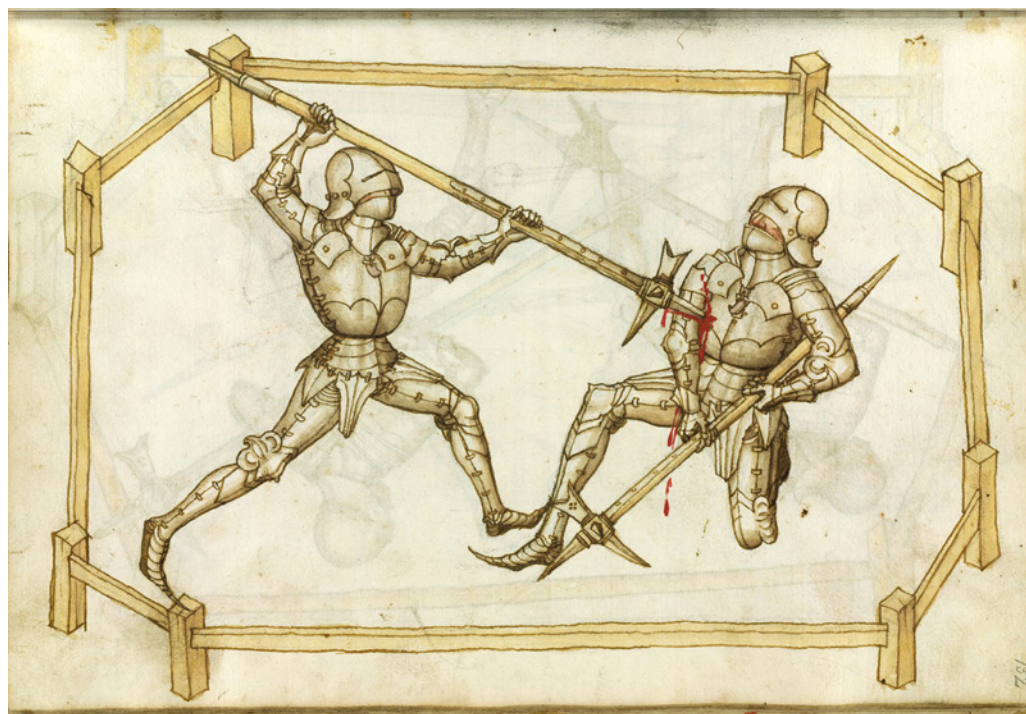

Рис. 5-6. Мініатюри з фехтувальної книги Ганса Тальгоффера, 1459 року // MS Thott.290.2°, Det Kongelige Bibliotek in Copenhagen.

душний крок, котрий анонімний біограф та Олів'є де Ла Марш описують по різному. Перший стверджує таке. «Кинувши сокиру на землю, сір Жак блискавично захопив англійця однією рукою за бацинет, а другою потягнув за ліву руку і кинув його на землю з такою силою, що коли той впав на землю то забрало бацинета загрузло у піску, яким було вкрите бойовище, а сам бацинет з'їхав з потилиці англійця, залишивши її відкритою. І якби сір Жак хотів, то міг би умертвити його найменшим ножом. Проте його шляхетність не дозволила йому цим скористатися.» З огляду на серйозне поранення лівої руки у бургундця, саме такий поворот подій виглядає сумнівним. Олів'є де Ла Марш викладає вірогіднішу версію. «Блискавично Жак де Лален помістив *quene* своєї сокири між сокирою і тулубом свого противника, так що його поранене плече опинилося біля шиї англійця і схопив того правицею за верхню частину бацинету. І хоча англієць був армований важко, а Жак де Лален легко, останній потягнув його на себе так, що той упав і розпластився на землі встромившись забралом в пісок, а він пішов до суддів із сокирою в руці» На цьому поєдинок закінчився [11, с. 184-185; 12, с. 125-128].

Куртуазії в цьому бою було ще менше ніж в усіх попередніх, особливо якщо врахувати, що судді перед початком хотіли заборонити сквайру битися його сокирою, котра розмірами вістря значно перевищувала *hache* Жака де Лалена. Англієць просив залишити йому його зброю, мотивуючи це тим, що він привіз її здалеку, на що сір Жак великодушно погодився. Прагматична, суто воєнна, тактика сквайра, який весь час цілив у відкрите обличчя супротивника, і точно попав цим самим вістрям у вразливе місце латного прикриття руки, говорить що він мав чіткий план бою зі своєю зброєю.

Вартує уваги і збіжність деталей описаних Олів'є де Ла Маршем та біографом Жака де Лалена з рекомендаціями фехтувальних трактатів першої половини XV ст. Не має певності, з якими докладно працями і якою мірою були знайомі Жак де Лален або його противники. Судячи із кількості збережених екземплярів, фехтувальні трактати почали входити в моду серед рицарського люду поколінням раніше. До прикладу, латинський переклад «Квітів битви», зроблений у Франції в 1410 рр., зберігається зараз у Національній бібліотеці в Парижі. Як би там не було, в шотландському поєдинку Жак де Лален застосував прийом згаданий Фіоре де Лібері: у випадку якщо боєць залишився без зброї Фіоре рекомендує йому повалити противника, захопивши того за забрало шолому [9, арк. 39].

Автори ілюстрацій одного з прижиттєвих рукописів фехтувального трактату швабського майстра Ганса Гальгоффера наглядно продемонстрували ефективність *hache* проти латного обладунку. Точний удар вістрям (*dague*) у плечовий виріз кіраси призводив до поважних наслідків. Власне у виріз

кіраси, додатково прикритий круглою латною пластиною (*besagew*), цілиться персонаж мініатюри з іншого рукопису Тальгофферового фехтбуху, ризикуючи втратити при цьому рівновагу, адже його противник, помістивши власну зброю йому між ноги намагається скористатися нею як важелем.

Пишність і вибагливість ритуалу цілком могла уживатися з брутальними способами його втілення, турнірні декорації погано приховували затишність збройної боротьби, проте власне затишності і стійкості вимагала рицарська професія від своїх адептів. Ці бої супроводжували пишні

церемонії, обов'язкові для рицарських свят такого рівня, проте за куртуазними стилістичними конвенціями хроністів, прочитується розповідь про суворих людей зброї, котрі ревно ставилися до своєї репутації і свого статусу.

Навіть у регламентованих, театралізованих *pas d'armes* у хід йшли далеко неджентльменські прийоми. У поединку під час одного такого дійства, «Фонтану Сліз», що відбувалося в Шалон-Сюр-Сон 1449 р., Жак де Лален поранив супротивника, зброєносця Жана Піту, вістрям свого *hache* в лоб над оком, а потім, коли вони перейшли до борцівській прийомів, отримав від того три удари латною рукавицею в обличчя [11, с. 236-237].

Виглядає на те, що летальних фіналів в описаних зіткненнях вдалося уникнути не через неефективність зброї та «штучність» бойових практик, а завдяки вправності бійців, надійності їх обладунку та пильності суддів.

Наведені приклади спростовують тезу Сідні Енглоу про «умовність» збройної боротьби із застосуванням *hache*, адже учасники застосовували бойові прийоми і отримували серйозні поранення. Натомість вони наочно підтверджують тези Моріса Кіна. «Часто перебільшується дистанція яка відділяла рицарські турніри від поважної війни в добу пізнього Середньовіччя. В XV ст. те та інше не здавалося настільки відірваним одне від одного, що в житті, що в літературі: ці заняття різнилися, проте обидва були найважливішими у світі воєнних еліт» [10, с. 208]. «Мода, котра заохочувала їх витрачатися на коня і зброю для турніру (як і на все інше, що потрібно було для супутніх урочистостей) мала глибокий соціальний та політичний зміст,

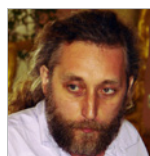

Рис. 7. Мініатюра з фехтувальної книги Ганса Тальгоффера 1448 року // MS Chart. A.558, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha.

оскільки не було способу кращого навчитися (власним коштом чи з допомогою родичів) правити конем і володіти зброєю у повному обладунку... Увесь шляхетський спосіб життя і пов'язана з ним діяльність сприяли вартостям спаяним з рицарською службою. З точки зору як володаря так і суспільства заохочення і підтримка рицарської самосвідомості були корисними, а рицарський стиль життя був впливовим і помітним символом.» [10, с. 226].

ПОСИЛАННЯ

- [1] *A Knight for the Ages Jacques de Lalaing and the Art of Chivalry*, E. Morrison, Ed. Los Angeles: the J. Paul Getty Museum, 2018.
- [2] S. Anglo, *Martial Arts of Renaissance Europe*. New Haven & London: Yale University Press, 2000.
- [3] S. Anglo, "Le Jeu de la Hache": A 15th century Treatise on the Technique of Chivalric Axe Combat, *Archaeologia*, vol. CIX, pp. 113-128, 1991.
- [4] R. Barber, *Rycerze i rycerskość*. Warszawa: Bellona, 2000.
- [5] R. Barber, and J. Barker, J., *Tournaments, Jousts and Pageants in the Middle Ages*. Woodbridge: the Boydell Press, 1989.
- [6] A. D. M. Barrell, *Medieval Scotland*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- [7] *l'Histoire de Guillaume Le Maréchal Comte De Striguil et de Pembroke, Régent d'Angleterre de 1216 a 1219*, vol. 1, Paris: Librairie Renouard, 1891.
- [8] J. Huizinga, *Jesień Średniowiecza*. Warszawa: PWN, 1992.
- [9] «Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco», J. Paul Getty Museum (JPGM), MS. Ludwig XV 3 (Bestiary / Aviarium).
- [10] M. Keen, *Chivalry*. New Haven & London: Yale University Press, 1984.
- [11] Livre des Faits de Jacques de Lalaing 1886, in: *Oeuvres*, G. Chastellain, t. VIII. Bruxelles: Victor Devais et C°.
- [12] O. de la Marche, *Memories*, t. II. Paris: Librairie Renouard, 1884.
- [13] *Pageant of the Birth, Life and Death of Richard Beauchamp Earl of Warwick K.G. 1389-1439*. London: Longmans Green And C°, 1914.
- [14] M. Prestwich, *Edward I*. Berkley & Los Angeles: University of California Press, 1988.
- [15] K. Stevenson, , 2006. 'Chivalry and Knighthood in Scotland, 1424-1513', Woodbridge: *the Boydell Press*, 240 p.
- [16] M. Vale, *War and Chivalry. Warfare and Aristocratic Culture in England, France and Burgundy at the End of Middle Ages*. Athens: The University of Georgia Press, 1981.

Відомості про автора. Гуцул Володимир Миколайович, доцент кафедри історії України Ужгородського Національного університету, кандидат історичних наук (Ужгород, Україна).

About Author. Volodymyr Hutsul, PhD in history, docent of the department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine), huculv@gmail.com.